

अंतःकरण

शरीर आणि मन ही दोनच साधनं आपल्याला मिळालेली आहेत. काहीही करण्यासाठी आधी ही दोन्ही आपल्या संपूर्ण ताब्यात हवीत. शरीर तर आपल्याला दिसतं. त्याला काय दुखतं-खुपतं आहे ते लगेच कळतं. पण मन हे काय आहे, ते असतं कोठे याचे फक्त अंदाजच बांधता येतात. योगशास्त्राप्रमाणे ते शरीरभर सर्व ठिकाणी असतं. शरीरातल्या बहात्तर हजार नाड्या हे त्याचे महाल आहेत. आपल्या जाणीवेशी सतत निगडित राहून ते शरीरभर संचार करतं आणि आवश्यकतेनुसार स्थल-कालामध्येसुद्धा कोठेही फेरफटका करून येतं.

सर्वसाधारणपणे अंतःकरणांना मन हीच संज्ञा दिली जाते. पण त्याच्या कार्याप्रिमाणे त्याच्या चार भूमिका आहेत आणि चार भूमिका ही चार स्वतंत्र अंतःकरणे मानली जातात. इंद्रियांच्या द्वारे अनुभव घेऊन ते स्मृतीमध्ये ग्रथित करून ठेवते ते चित्त. आपल्या आवडी-निवडी ठरवतो तो अहंकार. वस्तू आणि घटना यांचे वास्तविक स्वरूप काय असावे ते ठरवणारी बुद्धी आणि भविष्यात काय होणार आहे त्याचे बरे-वाईट अंदाज बांधणारे ते मन, अशी ही चार अंतःकरणे मानली जातात. पण व्यवहारामध्ये ही चारही मिळून मन असंच त्यांना म्हटलं जातं.

सूक्ष्मात सूक्ष्म आणि मोठ्यात मोठं होऊ शकणारं हे मन, अगदी अनिर्बंध संचार करू शकतं. ते पोहोचू शकत नाही, अशी जागाच नाही. म्हणूनच हनुमानाला मनोजव अशी पदवी दिली आहे. मन जिथे जिथे जातं तिथं तिथं तो जाऊ शकतो, म्हणून तो मनोजव. पण त्याच्या इतर पदव्यासुद्धा महत्वाच्या आहेत. तो जितेंद्रिय असल्याने त्याचा चित्तावर संपूर्ण ताबा आहे. साहजिकच

तो बुद्धिमंतांमध्येही श्रेष्ठ आहे. असे सर्व असून त्याने रामाचा दूत आणि दास होणं पत्करून अहंकारसुद्धा काबूत आणलेला आहे. चारही अंतःकरणांवर त्याची सत्ता चालते म्हणून तो रामाचा सेनापती आहे.

समर्थ रामदास स्वामींनी समाजासमोर आदर्श म्हणून ठेवण्यासाठी हनुमान हेच दैवत निवडले. त्याचे गुणवर्णन करणारी स्तोत्रे रचली. त्यांची मारुतीची आरती तर विजेचा कडकडाटच आहे. ज्या दैवताची आराधना करायची त्याची स्तोत्रे आणि आरत्या म्हणायच्या असतात. कारण आपल्यापुढे आपल्या कल्पनेतले ते आदर्श असतात. त्याचा नित्यपाठ अशासाठी करायचा की त्या दैवतामधले गुण आपल्यामध्ये उतरावेत. हनुमानाची आरती, पूजा, स्तोत्रपाठ अशासाठी की त्याचे मनोबल, शारीरबल, इंद्रियनिग्रह आणि ईश्वराला सर्वस्व अर्पण करणारी भक्ती आपल्यापुढे आपल्या जीवनाचे आदर्श म्हणून असावेत. म्हणजे ते गुण आपल्यामध्ये उतरतील. यासाठी करायची हनुमानाची उपासना आणि आराधना. तो आपल्या नवसाला पावेल म्हणून नव्हे !

– भीष्मराज बाम
(‘मना सज्जना’ या पुस्तकातून)